

Отримано: 11 січня 2018 р.

Прорецензовано: 17 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: vteikancel@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-220-226

Стопчак М. Другий зимовий похід армії УНР в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду / М. Стопчак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 220–226.

УДК 94(477)«1921»(045)

Микола Стопчак

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських зарубіжних істориків міжвоєнного періоду щодо історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р. Визначені характерні риси історіографічного процесу. З'ясовано, що українські зарубіжні автори, не маючи доступу до радянських архівів, писали свої праці, спираючись в основному на власні спогади, розповіді безпосередніх учасників походу. Як результат, більшість підготовлених ними праць хоча і подали опис основних етапів походу, тим не менш, мали досить помітне мемуарне забарвлення, містили низку неточностей, помилок, суперечливих тверджень.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід, трагедія під Базаром.

Николай Стопчак

ВТОРОЙ ЗИМНИЙ ПОХОД В УКРАИНСКОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье проанализирована украинская зарубежная историография межвоенного периода, касающаяся истории Второго Зимнего похода Армии УНР 1921 г. Определены характерные черты историографического процесса. Выяснено, что украинские зарубежные авторы, не имея доступа к советским архивам, писали свои труды, опираясь в основном на собственные воспоминания, рассказы непосредственных участников похода. В результате большинство подготовленных ими трудов хотя и охарактеризовали основные этапы похода, тем не менее имели достаточно заметный мемуарный оттенок, содержали ряд неточностей, ошибок, противоречивых утверждений.

Ключевые слова: украинская зарубежная историография, историографический процесс, украинская военная эмиграция, интернированная Армия УНР, Второй Зимний поход, трагедия под Базаром.

Mykola Stopchak

THE SECOND WINTER CAMPAIGN OF UNR ARMY IN UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF INTERWAR PERIOD

In the article historiography work of the Ukrainian foreign historians of interwar period is analysed in relation to history of the Second Winter campaign of the Army of the Ukrainian National Republic in 1921. The personal touches of historiography process are Certain. It is found out, that the Ukrainian foreign authors, not having an access to the soviet archives, wrote the labours, leaning mainly against own remembrances, stories of direct participants of hike. As a result, most labours prepared by them gave description of the basic stages of hike though, nevertheless had the noticeable enough memoir colouring, contained the row of inaccuracies, errors, contradictory statements.

Key words: Ukrainian foreign historiography, historiography process, Ukrainian military emigration, internee Army of the Ukrainian National Republic, Second Winter campaign, tragedy under Bazar.

У справі розбудови української державності та становлення національної свідомості українського народу надзвичайно важливу роль відіграє пам'ять про героїчні сторінки воєнної історії України, часто написані кров'ю її найкращих синів. Серед таких сторінок – Другий Зимовий похід 1921 р., (інша його назва – Листопадовий рейд), який став останньою героїчною спробою вояків Армії УНР та українських повстанців збройним шляхом відновити втрачену державність. І хоча Листопадовий

рейд зазнав поразки, він засвідчив незламність українського національного духу та прагнення українського народу продовжувати національно-визвольну боротьбу до її переможного завершення.

Варто зазначити, що дослідження історії Листопадового рейду 1921 р. триває вже декілька десятиліть, особливо активізувавшись зі встановленням незалежності України. Створено багато узагальнюючих і монографічних праць, статей, захищено декілька кандидатських і докторських дисертацій. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, особливо публікацій українських зарубіжних авторів, тим паче, що й до цього часу серед сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців ще остаточно не подолані розходження в оцінках цієї непересічної події національно-визвольної боротьби українського народу 1917-1921 рр.

У сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували науковий доробок українських зарубіжних істориків, присвячений Другому Зимовому походу. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх дослідженнях короткими історіографічними сюжетами, у яких переважно констатують вузькість джерельної бази, невисокий рівень аналітичного осмислення матеріалу, суб'єктивізм українських зарубіжних авторів при висвітленні досліджуваної проблеми [7, с. 13–17; 10, с. 12–24; 13, с. 10–28; 16, с. 3–5; 17, с. 5–8]. Як результат, історіографічний аналіз праць українських зарубіжних істориків, присвячених історії Листопадового рейду 1921 р., набув рис фрагментарності і незавершеності.

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Варто зазначити, що українську зарубіжну історіографію з досліджуваної теми можна умовно поділити на два періоди: 1) роки між двома війнами (1921–1939 рр.); 2) повоєнний період (1945 – по сьогоднішній день). Враховуючи багатогранність даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати міжвоєнну українську зарубіжну історіографію Другого Зимового походу 1921 р.

Історіографічна спадщина українських зарубіжних істориків міжвоєнного періоду даної проблеми досить різноманітна: мемуари, збірники документів, аналітичні праці, воєнно-історичні студії, монографії, бібліографічні покажчики. Ведучи гостру боротьбу з представниками радянської історичної науки, вони відкинули її оцінки Листопадового рейду як ненаукові, політично вмотивовані. Разом з тим, слід зауважити, що серед них не було єдності в оцінці цієї непересічної події. Представники соціалістично-народницької течії (Є.Маланюк, Є. Коновалець, М. Андрусак та ін.) демонстрували державницьке розуміння історії України, позитивно ставились до підготовки всеукраїнського повстання з метою відродити українську державність, прагнули до об'єктивного аналізу причини поразки походу, що завершився трагедією під Базаром. В свою чергу, представники соціально-народницького напрямку (В. Винниченко, М. Грушевський, М. Шаповал, С. Томашівський) були прихильниками мирного шляху розв'язання проблем української державності, тому негативно ставилися до збройної боротьби проти радянської влади, допомоги від Польської держави у цій боротьбі. Після поразки Другого Зимового походу вони називали його авантюрою поляків та С. Петлюри, при цьому деякі з них звинувачували Головного Отамана у прагненні до звеличення власної особи за будь-яку ціну.

Попри гостре протистояння між прибічниками вищеназваних напрямів в українській зарубіжній історіографії, вона вже у міжвоєнний період збагатилась певною кількістю праць з досліджуваної проблеми, переважно мемуарного характеру. Цьому сприяло виникнення за кордоном кількох центрів воєнно-історичної науки. Зокрема, у Львові дослідження національно-визвольної боротьби українського народу займалась видавнича спілка «Червона Калина», заснована у 1922 р. силами старшин УГА. У періодичних виданнях спілки – «Історичному календарі-альманасі Червоної Калини» (1922 – 1939 рр.) та «Літописі Червоної Калини» (1929 – 1939 рр.) було надруковано близько двох десятків публікацій про повстанський рух. Найбільш важливими для вивчення Листопадового рейду є спогади його колишніх учасників – Ю. Отмарштейна [9], В. Заріцького [5], сотника Петренка [11], нарис О. Добротворського [2], статті Р. Сушка [14, 15], О. Доценка [3]. Серед них слід, перш за все, слід виділити офіційну доповідь начальника штабу Повстанської Армії Ю. Отмарштейна Головному Отаману С. Петлюрі про підсумки повстанчого рейду генерала-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доповідь вирізняється детальним, майже щоденним, а подекуди і погодинним описом всіх перипетій походу Волинської групи, який відбувався протягом 16 діб, містить досить глибокий аналіз причин, які змусили повстанський відділ Ю. Тютюнника припинити похід і повернутися на територію Польщі. Серед найбільш суттєвих причин Ю. Отмарштейн виділив наступні:

– не відбулось запланованого з'єднання відділу Ю. Тютюнника з відділом генерала Нельговського і полковника Палія у визначеному районі сіл Заньки, Миньковка, Холори, Котовка. Це завадило збільшити число кінноти у відділі Ю. Тютюнника за рахунок вищеназваного відділу і зробити таким чином повстанське військо більш мобільним;

– відділ Ю. Тютюнника складався переважно з піхоти, яка будучи забезпеченою чобітьми лише на 50%, і в умовах значних морозів і сильних вітрів, в значній мірі мала обморожені ноги і т. ч. була майже нездатна до активних дій;

– наявність у відділі значного обозу (100 возів), у якому було багато пораних, що значно знижувало рухомість і активність війська;

– нестача набоїв, яка зменшувалась лише за рахунок вбитих або полонених червоноармійців;

– переслідування відділу з боку ворога, який, використовуючи кінноту, тримав вояків у сильному нервовому напруженні;

– недостатня озброєність українського війська. Рушницями було озброєно лише половину вояків. Більш третини кулеметів також вийшли з ладу і відремонтувати їх через брак запчастин в умовах походу було неможливо.

На підставі вищевикладеного Ю. Отмарштейн робить об'єктивний висновок: «... дальший рух в глиб України загрожував тим, що вистрілявши всі набої, цілий відділ зо всіма раненими, складений з людей до краю перевтомлених, попав би без жадного опору до рук большевиків» [9, с. 18].

У доповіді Ю. Отмарштейна сформульовано й наслідки Листопадового рейду 1921 р. для всіх сторін, які так чи інакше були до нього причетні – населення України, української еміграції, більшовицької влади, закордонних політиків. Автор особливо наголошує на значенні походу для населення України, окупованої більшовицькою владою. Цей рейд, зазначає Ю. Отмарштейн, показав українцям, що «боротьба за волю нації не припиняється і що большевицька влада в дійсності не є такою могутньою, як це могло здаватися тим, хто знаходиться під червоним терором, і що для цієї боротьби потрібна лише міцна організованість самого населення» [9, с. 20].

Важливим є звернення автора до закордонних політиків, які нерідко прагнули розв'язати українську проблему шляхом підписання «штучних, теоретичних договорів». Листопадовий рейд, підкреслює Ю. Отмарштейн, показав, що такими методами не можна вирішити «живу справу української нації», яка не примирилася з московською окупацією і продовжує свою визвольну боротьбу [9, с. 20].

Багато цікавих подробиць про рейд Волинської групи у листопаді 1921 р. містять спогади сотника Петренка. Значна їх частина відведена розповіді про штурм Коростеня, взяття якого учасники походу розглядали як важливу умову подальшого успішного здійснення рейду. Відомо, що відділ був озброєний недостатньо: не вистачало рушниць, коней, тому кулемети були поставлені на вози з волами. «Уявити собі сутичку з червоними з кулеметами на волах! – з боєм пише Петренко. – Крім того, мали ще зброю: два вози (на волах) зі списками ... Так ми були озброєні!» [11, с. 6–7]. Саме із взяттям Коростеня хотіли розв'язати українські вояки проблему оснащення свого війська. «Віра в здобуття Коростеня, а там – так потрібних для цієї кампанії зброї, амуніції й теплого одягу – була непохитна! – наголошує сотник. – А нам так треба було зброї, зброї й зброї. Набоїв, набоїв! Одягу! Це ми могли тільки придбати на „наших складах“ в Коростені» [11, с. 7].

Сотник Петренко зазначає, що акція по захопленню Коростеня була невдалою, оскільки червоноармійці мали перевагу у живій силі й озброєнні. Ця поразка, пише автор, «рішила й долю цього походу. Ні зброї, ні амуніції, ні одягу не дістали ми! ... Не мали засобів до війни. Стратили ми віру в здійснення своєї мети: запалити Україну повстанням, в свою перемогу ..., не бачили нізвідкіль собі підсилення» [11, с. 7].

У своїх спогадах сотник Петренко торкнувся й ставлення місцевого населення до учасників походу. Він пише, що в селах селянство радо вітало і приймало їх, скаржилось на жорстокість більшовиків. Проте, незважаючи на агітаційну роботу серед селянства, воно не поспішало вступати до повстанського війська: «Скрізь був страх перед червоними панамі» [11, с. 7]. Зрештою, констатує автор, «населення не прийняло участі у боротьбі, було настрахане жорстокістю червоних, боялося, а тим більше що не бачило в нас великих сил» [11, с. 8].

Досить детально аналізує перебіг рейду Волинської групи й командир Другої збірної бригади, що входила до складу групи, полковник Р. Сушко у своїй праці «Базар: могила 359 героїв». Описуючи початок виступу групи 4 листопада 1921 р., автор відзначає піднесений настрій українських вояків:

«В сьомій годині ранку загони прибули в село Нетреби ..., вміло захопили більшовицькі пограничні застави і стрімким маршем заглибились на територію, зайняту окупантами. Старшин та стрільців охопила радість. Порив до волі й помсти ворогу не можна було уже зупинити! Всі знали тільки одну команду: „Вперед!“» [14, с. 114].

Як і сотник Петренко, Р. Сушко відзначає важливість для успіху всієї операції захоплення важливого залізничного вузла Коростень. Але він звертає увагу не лише на можливість, захопивши військові склади, одягти, взути і озброїти стрільців, а й на політичні наслідки взяття міста. «Правда, – пише Р. Сушко, – ми б запаслись одягом, набоями, кінями, але головне, нам потрібна була на початок перша перемога, щоби стрясти населенням, щоби здеморалізувати ворога» [14, с. 115]. Проте, розвинути успіх, якого досягли окремі військові загони Волинської групи на початковій стадії боротьби за Коростень, не вдалося. Констатуючи цей факт, Р. Сушко аналізує й причини невдачі операції під Коростенем. «Коростенський маневр не вдався, – зазначає автор. – Новенькі англійські одяги, маси зброї, 9 гармат, коней – все це було вже в наших руках, та не встигли ми скористатись. 2-га збірна бригада лишила 6 забитих, між ними той „найкращий з найкращих“ сотник Володимир Стефанишин (зі Станіслава) та 12 ранених. Залишився тут теж хор. Соколовський (учасник з-під Крут). Причин невдачі й годі шукати. Плян, рішучість, хоробрість, консеквентність – все це було. Але ж і був в осемро сильніший ворог, який нас дожидав. Ми ніколи не мали б сили удержати Коростеня при таких переважаючих ворожих силах» [14, с. 115].

На відміну від сотника Петренка, Р. Сушко більш детально оповідає події рейду Волинської групи після невдалої спроби захопити Коростень. Він пише, що спрямувавши 12 листопада колону в район Коростень – Радомишль – Житомир, Ю. Тютюнник прагнув з'єднатись тут з повстанським загonom отамана В. Нельговського. Проте, незабаром вояки зіткнулись з передовими загонами червоної дивізії Г. Котовського. Ситуацію ускладнило погіршення погоди: почалися великі снігопади з міцними морозами. В цих умовах було вирішено повернути колону і здійснити переправу через річку Тетерів, маючи на меті сховатися у лісах. Для цього потрібно було здійснити перехід на відстань більше 100 верст та ще й в умовах постійного переслідування ворога. Описуючи надзвичайно важкі умови переходу, Р. Сушко зазначає: «Останніми зусиллями підганяють старшини знеможених стрільців. Це 120 верств «пробіг» відділ пішки по глибоких снігах, непроходимими лісовими стежками, в безнастаннім ворожим огні, при невдачних боях, денних і нічних. Тепер група зближається знову над річку Тетерів старезними глибокими лісами. Довгі тіні таємно кидає місячне ясне світло. Сон перемагає. Тут повстанці пережили рідкий прояв перевтомленої уяви. Тут вся кольона улягла масовій галюцинації. Масовому привидові. Виглядає це на казку, але дійсно так було. Бо такі мрії мали наші повстанці» [14, с. 115].

У спогадах Р. Сушка відображено завершальні епізоди трагічної історії Волинської групи, адже вона, переправившись через річку Тетерів, лише на кілька днів відірвалась від ворога. 17 листопада 1921 р. Волинська група опинилась в оточенні під селом Малі Миньки в районі містечка Базар і була змушена прийняти нерівний бій. Згадуючи його жорстокий перебіг, Р. Сушко писав: «Ворожий перестень ще не був замкнений, але ще наша задня сторожа була в селі, як бригада Котовського вдарила по ній і змусила до зтяжної оборони. Рівночасно в кіннім ладі заатакував з двох сторін кольону підвод з нашими раненими, що їхали посередині кольони. Настало пекло. Це не був бій маневрової війни, це була різня. Не було пощади. Ранені наші на підводах, заатаковані кіннотою, хватили за ручні гранати. Та ворог поновив напір під прикриттям своїх скорострільних „тачанок“. Кого не вирубав ворог, забрав у полон. Рештки 4-го і 5-го куреня збірної бригади під керуванням одчайдушного сот. Григоряка добігли до ліса, но і тут вже стрінув їх ворог, полонив і їх. Решта мучеників остала на полі бою. Дехто скрівсь в лісах, а дехто схоронивсь таки в Миньках і Звіздалі під опікою прихильних нам селян» [14, с. 116].

Завершуючи свою розповідь про Другий Зимовий похід, автор пише про останній акт трагічної історії Волинської групи – розстріл 359 полонених її вояків. Він відзначає їх виключну мужність в останні хвилини їхнього життя: «Не сумні вони були, а поважні і горді. Рішучо станули над могилою. Москалі навели скоростріли ... Грімке, потужне „Слава“ крикнули повстанці і понісся гімн „Ще не вмерла“, аж заглушили цей могутній спів ворожі скоростріли, тихо стало, лиш стогін-скарга нісся з братської могили. Наповнилась могила вщерть 359 тілами мучеників за Волю України, за її славу» [14, с. 117].

Переживши особисто трагедію Другого Зимового походу, Р. Сушко згодом у одній із своїх праць висловив власне бачення причин його невдачі. Серед них – такі:

- запізнili строки виступу, оскільки на осінь 1921 р. на Великій Україні повстанський рух пішов на спад;
- осінньо-зимова пора була невдалою для проведення рейду;
- зрада польських «союзників», які попри обіцянки не озброїли групу;
- прорахунки Ю. Тютюнника, який як командир групи приховав від старшин багато недоліків, які мали місце під час підготовки і проведення цього рейду [15, с. 7].

Окрім видавничої спілки «Червона Калина», важливим осередком воєнно-історичних досліджень у Польщі стало вже згадуване у попередніх розділах «Українське воєнно-історичне товариство», місцем перебування якого було м. Каліш, а згодом – Варшава. Окрім інших військово-наукових видань (журнали «До зброї», «Табір»), товариство з 1929 по 1939 рр. випустило 10 чисел журналу «За державність», у якому опубліковано чимало матеріалів про українське повстанство. При цьому редколегією збірників чи не вперше в історіографії Визвольних змагань було здійснено тематичний випуск збірника «За державність», присвячений саме Другому Зимовому походу [4]. Мова йде про збірник № 3 за 1932 р., у якому було опубліковано 6 праць, присвячених цій події: «Базар (1921 р. – 1931 р.)» О. Шпілінського [20], «До рейду 1921 року» П. Ващенко [1], «15 діб на окупованій Москвою Україні» М. Чижевського [19], «Рейд 1921 року» І. Ремболовича [12], «За Україну, за її долю ...» В. Яновського [21], «Сторінка з Другого Зимового Походу» С. Чорного [20]. Більшість матеріалів цього числа – це спогади, але вони важливі тим, що їх писали люди, які безпосередньо брали участь у цьому величому і водночас трагічному поході. Наведені ними подробиці додають до його картини нових барв, свідчать про незламність духу українських вояків, які прагнули звільнити рідну землю від окупанта-більшовика. Підполковник І. Ремболович, якому дивом вдалося врятуватися втечею з більшовицького полону напередодні розстрілу українських вояків під м. Базар, зазначав у своїх спогадах, що опинившись у полоні, «довідався від очевидців, як геройськи вмирили наші партизани, як, наприклад, старший лейтенант Білінський, який, маючи бравнінга, три кулі випустив у червоноармійців, а четверту в себе; урядовець Хоха на пропозицію червоноармійця піддатися розсміявся й на очах червоноармійців застрелився, і багато ще було таких – вірних і одважних до кінця» [12, с. 170]

У десяти роковини Другого Зимового походу – останнього, в минулому, збройного чину Української Армії, сотник О. Шпілінський писав, віддаючи шану бойовим побратимам: «Встає перед нами з оповитих кривавим туманом сторінок величний приклад могутнього, подиву гідного героїзму. Приклад вікової величності українського духу, безмірної любові до батьківщини, до свого народу, приклад призирства до ворога, до його брутальної сили» [20, с. 110]. Водночас, спогади авторів збірника свідчать про незагойні рани в душах тих вояків, які, повернувшись з походу живими, залишили на полі бою в засніжених полях України своїх товаришів. «Гинячись на чужині, – пише учасник походу сотник П. Ващенко, – сини безталанної Матері-України часто пригадають собі славні часи визвольної боротьби. Всією душею прагнуть вони на широкі лани рідної землі, вкриті рідними могилами, щоби поклонитися дорогим братам, полеглим у нерівній боротьбі за святе наше діло» [1, с. 139].

Слід зазначити, що попри значну особисту забарвленість вищеназваних спогадів, у них зроблені спроби здійснити певний аналіз окремих аспектів Листопадового рейду 1921 р., узагальнити його підсумки. Так, сотник О. Шпілінський не лише аналізує причини, які зумовили рейд, але й спираючись на документи, характеризує структуру Повстанської Армії, поставлені перед нею стратегічні й тактичні завдання. Коротко висвітлена участь кожної з армійських груп у Листопадовому рейді, їх досягнення і прорахунки [20, с. 109–134].

Автори окремих спогадів – П. Ващенко, М. Чижевський, В. Яновський характеризують настрої українського селянства в умовах виступу Повстанської Армії. Вони відзначають його прихильність до українських вояків, проте ця прихильність, зазначає, зокрема М. Чижевський «виявлялася в допомозі пасивній – харчами, підводами, інформаціями, провідниками і т.п. Скрізь, де б не проходила дивізія, селяни говорили: «Хай вам Бог допоможе знищити комуну, бо вона нас скоро жебраками поробить». Але активно виступити селянин не наважується» [19, с. 148–149]. Автор пояснює це страхом перед жорстокою розправою, яку більшовики всякий раз демонструють, коли будь-хто наважується повстати проти їх влади.

В окремих спогадах аналізується ступінь національної свідомості українського селянства. М. Чижевський характеризує її як «досить високу». «Навчання в школах, – пише він, – селяни вимагають провадити українською мовою. Учительський склад здебільшого – свідомий український елемент; шкода тільки, що великий брак підручників та різного шкільного приладдя» [19, с. 149]. Більш детально це питання аналізує інженер В. Яновський. «Кожний відпочинок, кожна зупинку в селі, – пише автор у своїх спогадах, – використовували ми, щоб поговорити з селянством, розпитати його, як ставиться воно до різних питань» [21, с. 183]. Ці бесіди дали досліднику змогу дійти висновку, що в масі своїй селяни були за владу демократичну, хотіли аграрних перетворень, які б дозволили їм володіти землею, і водночас прагнули не допустити відродження великих панських маєтків. З програмою УНР з цих питань були мало обізнані. Що стосується національної свідомості селянства, то воно, на думку В. Яновського, в цьому плані було неоднорідним. «Найбільше захоплення, – пише він, – було у молоді, для якої повстанець був народним героєм. Найгірше ж стояла справа національної свідомості у людей у віці 20 – 35 років тобто у тих, які ще добре пам'ятали військову службу. Досить багато було національно свідомих старших жінок і серед них деякі впрост фанатично настроєні. Найсвідоміші селяни та селянки були по тих селах де ще жива була пам'ять про унію» [21, с. 183].

Практично усі спогади, надруковані у збірнику, містять розповідь про трагічний фінал Другого Зимового походу – розстріл під м. Базар більшовицьким військом 359 вояків Волинської групи. Їх автори захоплюються мужністю українських вояків, які не схилили голову перед жорстоким ворогом. Достовірності матеріалам про трагедію під Базаром надає наведений М. Чижевським у спогадах повний протокол надзвичайної комісії, створеної більшовиками для суду над полоненими українськими вояками [19, с. 152–155]. У збірнику також наведено список 359 старшин і стрільців Армії УНР, які були страчені під м. Базар за рішенням цієї комісії.

Варто зазначити, що автори деяких спогадів (П. Ващенко, М. Чижевський, І. Ремболович, В. Яновський) також певною мірою аналізують причини поразки Листопадового рейду. За своїм змістом вони в основному перегукуються з висновками інших авторів – Ю. Отмарштейна, Петренка, Р. Сушка, хоча при цьому відчувається значний ухил вбік звинувачення Ю. Тютюнника у невдалому завершенні рейду.

Серед узагальнюючих праць воєнно-історичного характеру в довоєнний період слід назвати єдину працю такого плану – «Історію українського війська», перше видання якої було здійснене у 1936 р. На жаль, історія інтернованих українських вояків, військова діяльність уряду УНР в екзилі, не знайшли відображення у цій праці. У її третій частині ми знаходимо лише згадку про похід у листопаді 1921 р. 1500 вояків під проводом Ю. Тютюнника з Польщі на Київщину та Поділля з метою підняти на Україні повстання, який завершився кривавою драмою під містечком Базар, а також про інтернування Армії УНР, що 21 листопада 1921 р. перейшла Збруч, у таборах Польщі [6, с. 567–568].

Аналіз довоєнної української зарубіжної історіографії досліджуваної теми варто завершити працею: І Мазепи «Україна в огні й бурі революції». Її автор, перебуваючи в еміграції, не мав змоги користуватись потрібними йому джерелами. Тому участь армії УНР у боротьбі з більшовицькою владою в Україні, в т.ч. і перебіг Другого Зимового походу, висвітлюються ним у останніх двох розділах праці досить стисло. Зокрема, І. Мазепа висловив своє бачення причин, які призвели до невдачі повстанської акції під проводом Ю. Тютюнника. Одну з них автор вбачає у тому, що її організатори не виявили потрібної обережності і не зберегли план підготовки повстання у таємниці. «Про це знала вся українська еміграція ..., – зазначає автор. – Не диво, що большевики були докладно поінформовані про цілу справу. Як потім виявилось, навіть в самому штабі Тютюнника були большевицькі агенти, як, напр., підполк. Снігірів, сотн. Заярний та ін., що були відповідальними співробітниками Тютюнника... Через своїх агентів большевики до подробиць знали про діяльність повстанського штабу у Львові» [8, с. 464].

Інша причина поразки, на думку І. Мазепи, полягала у дворушницькій політиці поляків, які, не будучи зацікавленими в успіхах нашої боротьби, в момент виступу українських збройних відділів на територію більшовицької України не дали їм обіцяної зброї [8, с. 466]. Детальніше цю тезу автор у праці не розвинув.

У цілому, праці зарубіжних істориків міжвоєнного періоду дозволили накопичити певну фактологічну базу, охарактеризувати основні віхи проведення Другого Зимового походу. Разом з тим, відсутність доступу до радянських архівних джерел змушувала українських зарубіжних дослідників писати його історію, спираючись на власні спогади, розповіді соратників по збройній боротьбі.

Як наслідок, більшість підготовлених ними праць набувала досить помітного мемуарного відтінку, містила низку неточностей, помилок, суперечливих тверджень. Деякі важливі аспекти Листопадового рейду залишилися лише окресленими. Як результат, попри чималі досягнення, його історія не була розглянута українськими зарубіжними істориками міжвоєнного періоду як закінчена наукова проблема.

Подальше вивчення та наукове осмислення досліджуваної теми в українській зарубіжній історіографії продовжилось у повоєнний період.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ващенко П. До рейду 1921 року // За державність. Каліш, 1932. Зб. 3. С. 135–139.
2. Добротворський О. Листопад 1921 р. На Великій Україні (Короткий нарис Повстанського партизанського руху під командою ген. Ю. Тютюнника) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1923 рік. 1922. С. 142–150.
3. Доценко О. Чотири повстанські рейди та їх ліквідація // Літопис Червоної Калини. 1932. Ч. 11. С. 4–5; Ч. 12. С. 2–3; 1933. Ч. 1. С. 10; Ч. 4. С. 5–7; Ч. 5. С. 18–21.
4. За державність. Каліш, 1932. Зб. 3. 273 с.
5. Заріцький В. Випад повстанчого загону: від Гусятини під Київ 1921 // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік. 1931. С. 87–97.
6. Історія українського війська: (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / за ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін. Львів, 1992. 712 с.
7. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 278 с.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ, 2003. 608 с.
9. Отмарштейн Ю. До історії повстанчого рейду ген.-хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. VI. С. 12–13; Ч. VII–VIII. С. 17–20.
10. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919– 1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.
11. Петренко, сотник. Листопадовий рейд 1921 р. через українсько-польський кордон (Спомин з II Зимового Походу в листопаді 1921 року) // Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. 6. С. 6–8.
12. Ремболович І. Рейд 1921 року // За державність. 1932. Ч. 3. С. 156–171.
13. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924). Київ, 2000. 280 с.
14. Сушко Р. Базар: могила 359 героїв // Літопис Червоної Калини. 1930. № 4. С. 104–123.
15. Сушко Р. Хто мав причину вбити полковника Ю. Отмарштайна. Прага, 1933. 74 с.
16. Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 09.00.12. Київ, 2008. 16 с.
17. Фугала В.П. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореф. ... дис. д-ра істор. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 36 с.
18. Чорний С. Сторінка з Другого Зимового Походу // За державність. Каліш, 1932. Зб. 3. С. 192–206.
19. Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність. Каліш, 1932. Зб. 3. С. 140–155.
20. Шпілінський О. Базар (1921 р. – 1931 р.). Другому Зимовому Походу Української Армії в Х-ті роковини // За державність. Каліш, 1932. Зб. 3. С. 109–134.
21. Яновський В. За Україну, за її долю // За державність. Каліш, 1932. Зб. 3. С. 172–191.